

Микола лазарович

тернопіль. церква воздвиження чесного хреста

Микола
лазарович

друга
СТОЛИЦЯ
ЗУНР

Однією з ключових подій національної історії було створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Однак, уже після трьох тижнів запеклих боїв із поляками українські війська та уряд ЗУНР – Рада державних Секретарів (Державний Секретаріат) під натиском противника в ніч з 21 на 22 листопада 1918 р. змушені були залишити столицю молодій державі – місто Львів. Після короткого перебування у Золочеві керівництво республіки, зважаючи на комунікаційні можливості, обрало своїм осідком Тернопіль, куди прибуло, найімовірніше, 23 листопада. Відомо, що 27 листопада в місті вже перебував президент Української Національної Ради (УНРади) ЗУНР Євген Петрушевич¹, який, приїхавши з Відня, істотно впливав на активізацію діяльності уряду і його структур.

Тим часом у Тернополі, як і по всій Східній Галичині, активно розгорталася державотворчі процеси. Ще вчора напередодні Листопадового зриву викладачі Тернопільської української гімназії Андрій Музичка і Семен Сидоряк, дізнавшись про наказ Центрального військового комітету перейняти владу в ніч на 1 листопада, послали своїх старших учнів до навколишніх сіл Залужжя, Чернихівці, Луб'янки, Тарасівка, Розношинці, Красносільці, Капустинці (нині Збараського району). Вони мали передати місцевим учителям, священикам, активним громадянам листи з наказом перебрати владу та надіслати озброєних молодих людей до Збаража й Тернополя на випадок опору поляків чи військових частин². На щастя кровопролиття вдалося уникнути. Ввечері 31 жовтня австрійський комендант Тернопільського гарнізону заявив, що, згідно з наказом зі Львова, передає українцям військову і цивільну владу. Оскільки

в гарнізоні не було жодного українського старшини, підписати протокол про передачу влади комендант попросив військового капелана майора Василя Кузьму. Той повідомив про це представників української громади міста, і вони з допомогою 39 резервістів-українців, що знаходилися в місцевому гарнізоні, зайняли всі державні установи. Тернопільські студенти на чолі з А. Музичкою роззброїли жандармерію. 1 листопада у Тернополі на ратуші замайорів блакитно-жовтий прапор, установлений актором «Українського театру» Севастіаном Зубрицьким-Вінявою³. Національні прапори були підняті й на урядових та майже всіх приватних українських будинках.

По селах перебрання влади відбулося також без особливих труднощів і жертв. Вислані туди післанці виконали своє завдання і з допомогою повернулися до міста.

Ще ввечері 31 жовтня старшина австро-угорського війська Григорій Лучанко привів відділи із Білої (нині Тернопільського району), Чернихівців (нині Збараського району), Малашівців (нині Зборівського району) та сусідніх сіл із півночі, озброєні карабінами та з повними кишнями набоїв, й без єдиного пострілу зайняв залізничну станцію, розставивши там пости. Роззброєних вартових-неукраїнців було тимчасово затримано. Зі східної сторони прийшов Павло Баб³ як із хлопцями з Курників (нині Тернопільського району). Вони так само долучилися до служби на станції, адже на перших порах важливо було забезпечити від розкрадання залізничні вагони й військові склади. Один із тернопільських студентів організував села Купчинці, Денисів (нині Козівського району) і Настасів (нині Тернопільського району), і їх загін прибув із південного боку. Також з інших сіл поприходили люди зі зброєю, а з деяких

дальших приїздили возами. З цих відділів організовано перші частини українського війська і вислано до Львова⁴.

Водночас у місті створювали органи державної влади. До «повітових урядів» у Тернополі належали: повітовий комісаріат (староство), міський комісаріат, комісаріат пошти, дирекція скарбового округу, податковий відділ повітового комісаріату, податковий уряд, окружний суд, харчова управа, ліквідаційна комісія, створена новою владою для офіційного перебрання державних установ та майна. До повітового комісаріату входили комісари названих підрозділів, комендант міста і шість вибраних членів, серед яких був і делегат від молоді.

Напочатку комісаріат збирався щодня і по черзі вирішував усі справи повіту. Згодом його було реорганізовано у два – т. зв. вищий і ширший. Вищий збирався щодня, а ширший, куди входили селяни, міщани, робітники і два делегати від студентів – раз на тиждень, у неділю.

Головою утвореного 4 листопада повітового комітету Національної Ради в Тернополі став відомий письменник, викладач Тернопільської української гімназії Петро Карманський. Повітовий комісаріат (староство) очолював спочатку викладач Тернопільської української гімназії Ілярій Брикович, а потім судовий радник Олексій Сальвицький. Урядували там також адвокат Іван Якимчук і судовий практикант Григорій Славута. Комісаром (посадником) міста був уже згаданий Семен Сидоряк, заступником – адвокат і громадський діяч Станіслав Чикалюк. Короткий час як воєнний комендант повіту діяв отаман УСС Никифор Гірняк. Невдовзі його призначили комендантом усієї Тернопільської округи. Комендантські посади міста і повіту об'єднав поручник резерву Василь Болух із

Кутківців, окружним капеланом став майор Василь Кузьма⁵.

До складу ліквідаційної комісії входили гімназійні вчителі Іван Боднар та Онуфрій Солтис. Окружний суд очолював Костянтин Онишкевич, окружний військовий – сотник Володимир Брикович, повітовий – Олексій Сальвицький, окружну дирекцію скарбу – радник Іван Топольницький, повітове податкове управління – Іван Ремеза, повітовий інспекторат шкіл – учитель і автор «Букваря» для самоуків Онуфрій Солтис, поштове управління – Осип Котецький, харчову управу – викладач учительської семінарії Яків Миколаєвич, урядову експозитуру (представництво) відбудови – Мартин Лушпинський і Степан Брикович. Прокурором окружного військового суду був четар Степан Чумак, комендантом залізничної станції – спочатку молодий залізничник Лисий із Великого Глибочка, далі четар Антін Дудар з Великих Бірок, а пізніше четар Ісидор Громницький. Командою повітової жандармерії керував поручник Микола Алиськевич, згодом сотник УГА, командою міліції – хорунжий Володимир Лисий. Всі команданти та їх співробітники 18 листопада присягнули в одній із найдавніших культових споруд міста – церкві Різдва Христового, або, як її ще називають, Середній, на вірність українській державі. Присягу приймав тернопільський парох отець Володимир Громницький⁶.

У процесі утвердження влади ЗУНР активну участь брали і представники національних меншин: німці, євреї, поляки. Вони формували правоохоронні органи у вигляді національної міліції, створювали повітові ради за національною ознакою, делегували своїх представників до місцевих органів управління української держави тощо. Для цього, звичайно, були відпо-

відні підстави. Зокрема, ще 19 жовтня 1918 р., проголошуючи утворення Української держави, УНРада своєю ухвалою задекларувала визнання прав національних меншин, у т. ч. євреїв як нації, і гарантію їх національно-культурної автономії та їхнє представництво в уряді⁷. І та 5 листопада 1918 р. тимчасовий законодавчий орган підтвердив рівноправність національних спільнот Української держави, закликав їх організуватися в окремі публічно-правові групи та направити до УНРади своїх представників⁸.

В інструкції українським повітовим комісарам, що їх видала УНРада у Львові в перші дні свого правління, наголошувалося: «Обов'язком

українських комісарів поучити народ, щоби прихильно відносився до жидів і німецьких колоністів та не допускав до погромів, бо викликане безладдя лежить в інтересі ворогів». 18 листопада УНРада, на пропозицію Ради Державних Секретарів, ухвалила утворити при уряді три секретаріати: польський, єврейський та німецький, котрі мали очолити представники національних меншин краю⁹. Однак наступні буремні події унеможливили реалізацію цього рішення.

Враховуючи політику УНРади, закономірно, що й українці Тернополя, здобувши владу, прагнули знайти порозуміння з представниками

національних меншин. Повітовий комітет звернувся до польської і єврейської громад, пропонуючи співпрацю в новій ситуації. Польська організація військова, яка займалася вербуванням і вишколом молоді, збиранням зброї та амуніції, відмовилась, а Польська організація народна, що гуртувала людей старшої генерації, погодилася на співпрацю з українцями¹⁰. У другій половині листопада 1918 р. у Тернополі на спільній конференції представників українського та польського громадянства останнє задекларувало готовність до мирної співпраці з українцями в усіх ділянках громадського життя аж до остаточного вирішення справи Галичини Мировим конгресом або українсько-польським договором¹¹. Про свою лояльність до української влади заявили й євреї. Вони організували 200 міліціонерів¹², а згодом і військовий підрозділ – так званий «Жидівський пробойовий курінь» (очолював курінь поручник Семен Ляймберг), який воював у складі I-го корпусу Галицької армії. Багато їхніх лікарів працювало в українських шпиталях і військових частинах.

Тим часом через поспішний і несподіваний виїзд зі Львова до Тернополя змогли прибути лише 8 членів уряду з 14. Це його глава й одночасно державний секретар фінансів Кость Левицький, державні секретарі: військових справ – Дмитро Вітовський, закордонних справ – Василь Панейко, судівництва – Сидір Голубович, внутрішніх справ – Лонгин Цегельський, пошти і телеграфу – Олександр Пісецький, шляхів сполучення – Іван Мирон, публічних робіт – Іван Макух (на той час він склав із себе обов'язки члена уряду, хоча й продовжував активно займатися державними справами). Інші члени уряду – Степан Баран (земельні справи), Олександр Барвінський (віросповідні справи і освіта), Ярослав Литвинович (торгівля і про-

мисл), Іван Куровець (суспільне здоров'я), Антін Чернецький (праця і суспільна опіка) і Степан Федак (харчові справи) – залишилися у Львові на нелегальному становищі або були інтерновані¹³. Згодом польські власті їх амністували.

У зв'язку з тим, що уряд діяв у неповному складі, значна частина важливої державної роботи випала на другий ешелон політиків: начальника урядової канцелярії Мирослава Здерковського, товаришів (заступників) державних секретарів: військових справ – Петра Бубелу, судівництва – Осипа Бурачинського, закордонних справ – Степана Витвицького, внутрішніх справ – Романа Перфецького та ін. Зокрема, останній у цей час був фактичним керівником секретаріату внутрішніх справ, оскільки Л. Цегельський за дорученням керівництва ЗУНР двічі виїжджав у Наддніпрянщину на переговори з Директорією УНР¹⁴.

Урядові установи в Тернополі розмістилися головним чином у приміщеннях другої польської гімназії по вул. Ш. Конарського (нині загальноосвітня школа № 4, вул. М. Грушевського), української гімназії по вул. Т. Костюшка (тепер вул. Камінна, будинок не зберігся), повітового староства і магістрату (будівлі не збереглися, ріг вулиць А. Голуховського і А. Міцкевича (сьогоднішніх вул. В. Чорновола і бульв. Т. Шевченка; зараз тут сквер з пам'ятником А. Пушкіну), частково в готелі «Подільський» (нині готель «Україна», бульв. Т. Шевченка).

До речі, в Тернополі члени уряду не отримували жодної зарплати, оскільки її ще не встановили. За проживання і харчування вони платили з власної кишені, безкоштовно їм видавали лише дрова на опалення¹⁵.

Офіційним друкованим органом Державного секретаріату ЗУНР була щоденна газета

(крім неділі) «Український голос», що почала виходити в Тернополі з 27 листопада замість колишнього повітового видання «Голос Поділля». Не випадково перше число «Українського голосу» вийшло під № 7. Редакція газети містилася на першому поверсі приміщення «Народної торгівлі» по вул. П. Сагайдачного (колишній вул. 3 Мая), а друкували її в «Друкарні Подільській» по тій же вулиці. Редактором обох видань був письменник і викладач Петро Карманський, який одночасно обіймав посаду голови Тернопільської повітової УНРади. Крім того, з 1 грудня виходив «Вісник Державного

Секретаріату військових справ» (редагував відомий громадсько-політичний діяч Іван Боберський). А 1 січня 1919 р. вийшло перше і останнє число газети для українського війська «Стрілець» (редагував поет і викладач Василь Пачовський). У готелі Пунчерта (на розі сучасних вул. П. Сагайдачного і Й. Сліпого) діяла радіостанція. Через неї оголошували розпорядження для цивільного населення, причому вони дублювалися польською та єврейською мовами¹⁶, як і чимало офіційних документів.

В умовах критичної політичної ситуації, коли ще не було створено ні боздатної армії, ні

тернопіль. вулиця 3 мая. 1900-ті

дієвих місцевих органів державної влади, ні законодавства, уряд з першого дня перебування у Тернополі розгорнув активну діяльність. Цьому сприяла й та обставина, що місто і повіт перебували під повним контролем української влади, відкритого опору чи явного саботажу з боку поляків не було. 30 листопада було опубліковано звернення Державного Секретаріату до населення, в якому закликали до спокою і правопорядку. З порушниками громадського спокою і тими, хто не виконуватиме розпорядження уряду, власті обіцяли чинити, «як з усіма шкідливими елементами». Особи, які «будь фізично, будь морально поборюватимуть нашу владу, що опирається на незаперечній волі українського народу, – з такими одиницями вестимемо неумолимий бій»¹⁷, – наголошувалось в урядовому зверненні.

Особливо жорстко українська влада обстоювала міжнаціональну злагоду. Наприклад, коли 14 лютого 1919 р. у Тернополі сталося пограбування євреїв, трьох учасників злочину було розстріляно¹⁸. Траплялися й провокації на міжнаціональному ґрунті. Так, у перші дні встановлення в Тернополі української влади, коли в місті ще тривало організаційне безладдя, хтось вистрілив із карабіна в кам'яний пам'ятник Адаму Міцкевичу (скульптор Томаш Дикас), що стояв на однойменній центральній вулиці. Куля відбила скульптурі видатного польського поета ліву частину обличчя від вуха і майже до носа. Назрівав серйозний конфлікт, особливо, якщо взяти до уваги, що поляків у Тернополі проживало чи не вдвічі більше ніж українців. Ситуацію розрядила місцева влада, яка, незважаючи на непричетність до вчиненого варварства, попросила зрозуміння у місцевого польського населення та пообіцяла повернути пам'ятникові його первісний вигляд¹⁹. Щоправ-

да, останнє у важких воєнних умовах того часу реалізувати не вдалося.

Трагічний випадок у місті стався 3 листопада 1918 р. «На Смиковецькій вулиці, – писала газета «Голос Поділля», – досі невисліджений злочинець, при співучасті певного гуртка поляків застрілив українського міліціонера, що виконував свої службові обов'язки, із сього вив'язалась стрілянина, яка знов викликала в городі паніку. Холоднокрівність команданта міста запобігла наслідкам цього злочину, і їй треба завдячити це, що не дійшло до дальшого проливу крові...»²⁰ Очевидно, саме про цей випадок згадує й один із дослідників історії Тернополя Василь Гамуляк. «Під впливом подій у Львові, – пише він, – поляки в Тернополі приготувляли збройне повстання. Зараз у перших днях убили на вулиці українського вояка Дмитра Тиранського. Також вели пропаганду серед українського війська, щоб ширити деморалізацію і бунт. Але наша розвідка довідалася про їх плани й ударемнила їх. Відбувся суд, і трьох головних винувників присуджено до розстрілу. Більше подібних випадків не було»²¹.

Першочергове завдання Державного Секретаріату полягало у створенні армії, котра мала насамперед відвоювати Львів і надалі забезпечити незалежність ЗУНР. Актуальність сказаного чітко проявилася вже у перші дні, коли над Тернополем, як столицею молодої держави, нависла серйозна загроза. 23 листопада польський загін полковника Ч. Рибінського у кількості 22 старшин та 700 вояків, сформований в Одесі, перейшов кордон поблизу Сатанова (нині Хмельницької області) і рушив на Тернопіль. Полковник Дмитро Вітовський вислав назустріч полякам відділ стрільців. 27 листопада під селом Козівка (нині Тернопільського району) польський загін було оточено

і взято в полон. Решта групи, що залишилась у Микулинцях (нині Тереховлянського району), склала зброю. Полонених перевезли до тодішньої столиці і примістили у т. зв. «полковничівці»²² (тепер приміщення «рагсу» на майдані Волі).

Тож власне у Тернополі започатковано роботу щодо конкретних заходів із військового будівництва, реорганізації наявних українських частин у регулярну Галицьку армію, забезпечення війська зброєю та амуніцією. Вже 24 листопада через газету «Голос Поділля» уряд ЗУНР звернувся до населення з закликом «Український народ!» «Бийте у дзвони на всенародну тривогу і кличте всіх своїх синів, чо-

ловіків, братів під зброю на оборону свого життя перед убійною рукою ворога, – йшлося в урядовому зверненні. – Чим більше вас стане проти ворога, тим швидше перемога, тим ближче буде мир! До зброї за волю і землю!»²³

Того ж дня державний секретар військових справ Д. Вітовський видав наказ «До населення Поділля», яким у краї оголошував стан облоги і проведення мобілізації до армії. Військовому призову підлягали спроможні до армійської служби чоловіки 1883–1901 років народження. Ті, хто раніше служив у австрійській армії, зобов'язані були негайно зголоситися до українського війська. Мобілізацією новобранців та їх бойовим вишколом займалися окружні

тернопіль. площа соборського. 1900-ті

військові команди. Водночас здійснювались заходи для забезпечення новостворюваної армії зброєю, боєприпасами, амуніцією, яких украї не вистачало. Як подає тернопільський історик П. Гуцал, українські військові групи на кордоні в містечках Броди, Підволочиськ, Гусятин, Скала, відповідно до наказу, зупиняли і роззброювали частини армії колишньої Австро-Угорщини, що поверталися після закінчення війни додому. Однак головним постачальником зброї для молодого Галицької армії стала Наддніпрянщина, керівництво котрої погодилося на прохання ЗУНР надати матеріальну і військову допомогу²⁴.

Наприкінці листопада до Тернополя з-під Козятина своїм ходом прибув український піхотний полк (близько 850 чол.). Перебування в місті війська з Наддніпрянщини викликало небувалий ентузіазм серед мешканців, особливо молоді, стало наочним виявом єднання, спільності історичної долі українців по обидві сторони Збруча²⁵. У гімназії припинено навчання, бо професори і старші гімназисти вступили добровольцями до війська і певний час несли вартову службу в місті і при складах. Згодом із новобранців сформували Тернопільський курінь (командант сотник Василь Бачинський). З молодших учнів створено допоміжну Студентську сотню, яку організував і очолив професор Іван Галушинський. Її вишкіл, зокрема заняття з муштри й володіння зброєю, провадили на підміському майдані та спортивній залі гімназії вістун УСС Теодозій Сеньківський і четар УСС Степан Чумак, постачанням завідував Володимир Заплітний. Під час муштри, яку розпочинали о 7-й годині ранку, юнаків харчували у військовій кухні, а ввечері відпускали додому. Згодом зі Студентської сотні, яка налічувала 120 юнаків, було утворено курс

телефоністів, деяких учнів приділили до школи підстаршин і книговодів, наймолодших – розпустили по домах²⁶.

Незабаром, 3 грудня, на площі Я. Собеського (нині майдан Волі) відбулося урочисте освячення I-го Подільського полку, створеного на базі колишнього 15 полку австрійської піхоти. З промовами виступили К. Левицький, П. Бубе-ла, П. Карманський, командир полку В. Грабач, а священник о. В. Кузьма поіменував полк та освятив його. Полк назвали іменем Симона Петлюри. Відбувся військовий парад, в якому також взяла участь воєнізована сотня тернопільських студентів і гімназистів. Відразу з параду полк вирушив на фронт під Львів, де його ввели до складу Золочівської 4-ї бригади²⁷.

До речі, сформований у Тернополі 5-й курінь (командант сотник Микола Корольок) першим із Галичини вийшов на оборону Києва. 22 січня 1919 р. під час проголошення Акту злуки ЗУНР і УНР курінь тримав східну сторону переднього чотирикутника на Софійському майдані. Покликаних до війська новобранців вишколювали в коші Окружної команди в Тернополі. Ним кілька місяців керував отаман Володимир Федорович, колишній старшина кавалерії австрійської армії²⁸.

Хоч і з великими труднощами, але все ж вирішувалася проблема нестачі в українському війську старшин середньої і, особливо, вищої ланки. На перших порах на службу запрошували колишніх австрійських офіцерів, здебільшого галицьких німців, австрійців, чехів, які добре себе показали під час бойових дій – підполковників Арнольда Вольфа, Антона Кравса, Альфреда Шаманека, отаманів Альфреда Бізанца, Карла Долежала, Вільгельма Льобковіца, Франца Тінкля, Альфонса Ерле та ін. Згодом кадрове поповнення почало надходити

і з Наддніпрянщини. Так, 8 грудня до Тернополя прибули генерал Михайло Омелянович-Павленко та полковник Євген Мишковський, яких уже наступного дня президент УНРади ЗУНР Євген Петрушевич призначив відповідно командувачем та начальником булави (штабу) Начальної команди Галицької армії. Невдовзі на їхню вимогу, коли став очевидним затяжний характер і розширилися масштаби війни з Польщею, а отже, постала потреба в збільшенні та зміцненні армії, Державний секретаріат військових справ оголосив другий призов до війська²⁹. До речі, незважаючи на те, що чужонаціональне населення Галичини мобілізації не підлягало, все ж до призову в українську армію

зголошувалося багато галичан неукраїнського походження³⁰, які проявили себе як справжні громадяни ЗУНР.

Українським військовим керівництвом вживалися заходи з розширення бойової структури Галицької армії. Так, у Тернополі почалося створення нового виду збройних сил ЗУНР – летунства (авіації). 1 грудня заступник держсекретаря військових справ П. Бубела розпорядився про збір літаків, авіаційного майна, полишених центральними державами на українських землях, пошук фахівців льотної справи. Через п'ять днів керівник військового відомства ЗУНР Д. Вітовський видав наказ про формування Летунського відділу Галицької армії та

тернопіль. вулиця 3 мая. 1900-ті

створення в місті головного складу авіаційної техніки й зброї, який облаштували в приміщенні промислової школи (нині вулиця полковника Д. Нечая). Командиром відділу став поручник Петро Франко³¹. Вже у квітні 1919 р. до Тернополя перебазували новосформовану 3-тю Польову авіаційну сотню в складі 5 машин. Тут вона отримала спеціальне завдання: стежити за наближенням до східних кордонів держави більшовицьких військ. Для вильотів підрозділ використовував старі російські летовища у Денисові та Плотичах (нині Козівського району), а також австро-угорський аеродром в Озерні (нині Зборівського району). Із нього пілоти УГА виконували далекі розвідувальні польоти аж за Збруч³².

Значну допомогу в творенні нового підрозділу надавали прийняті на службу досвідчені пілоти і механіки австрійського походження, серед яких – підстаршина Кубіш, поручники Земик, Рудорфер, Бернгубер, десятники Кліт, Найгавзер, Кунке та ін.³³ Вони прекрасно показали себе в попередніх боях і успішно просувалися по службі.

У грудні 1918 р. були також створені відділ польової жандармерії, інтендантська служба, почала діяти школа військових телеграфістів, слухачами якої стали 50 гімназистів. У середині місяця відбувся перший випуск школи жандармерії, майже 1200 вихованців якої, склавши державну присягу, були скеровані на службу в повіті³⁴.

У Тернополі Державний Секретаріат ЗУНР розгорнув копітку роботи щодо безпосереднього формування державної влади в республіці. Уже наступного дня після прибуття уряду до міста, згідно з постановою УНРади від 15 листопада, було проголошено додаткові вибори до законодавчого органу ЗУНР від громадських

організацій, повітів і великих міст. Вони відбулися наприкінці листопада – на початку грудня. Національні меншини республіки зі свого виборчого права не скористалися³⁵. Від Тернополя делегатами до УНРади обрали Петра Карманського, від повіту – Антона Кунька, селянин із Чернилова. Встановлювалися зв'язки з провінцією. Зокрема, 30 листопада питання організації влади в повітах обговорювали за участю К. Левицького, Д. Вітовського, В. Панейка та членів повітової Національної Ради у Тернополі. Тоді ж колишнього команданта поборової сотні УСС четаря Михайла Новаковського було призначено повітовим комісаром уряду ЗУНР у Скалаті, де органи влади на цей час ще не сформувалися³⁶.

1 грудня Рада Державних Секретарів затвердила «Обіжник до державних повітових комісарів»³⁷, який визначив права й обов'язки та правові основи діяльності керівних представників державної влади у повітах на весь період існування ЗУНР. Згідно з документом, повітові комісари затверджувалися як найвищі представники уряду ЗУНР на місцях, відповідали за роботу повітової адміністрації, слідкували за дотриманням законів, справедливим їх застосуванням до «всіх громадян держави без винятку національності, віросповідання і стану», зобов'язані були організувати населення на виконання державних постанов, зокрема проводити мобілізації до армії. Недоліком «Обіжника» було те, що він чітко не розмежував повноваження цивільної та військової адміністрацій на місцях. За умов воєнного часу це доволі часто призводило до непорозумінь і суперечок між ними.

Та все ж «Обіжник» увів у правове поле діяльність місцевих органів влади, унормував службові стосунки між Державним Секретаріа-

том і повітовими комісаріатами, сприяв наданню організаційної допомоги повітам від уряду. Важливим було й те, що повсюдно на місцях комісари і члени повітових комісаріатів, службовці державних установ, громадські комісари (сільські вїйти) склали присягу на вірність українському народові.

Виконуючи урядові рішення, місцеві органи влади розпочали роботу з проведення мобілізації в армію, створення державних запасів хліба та інших сільськогосподарських продуктів, наведення порядку в торгівлі й боротьбі зі спекуляцією, забезпечення населення найнеобхіднішими товарами та вирішення інших важливих справ. Так уряд поступово налагоджував систему управління в молодій українській державі.

Важливим напрямком діяльності Ради Державних Секретарів у Тернополі було формування законодавства та створення системи правових відносин у державі, започаткованих ще у Львові. Так, 30 листопада уряд видав розпорядження «Про часове підчинення цивільних осіб під військове судівництво» і «Про запровадження доразових судів». 1 грудня затверджено згаданий уже «Обіжник до державних повітових комісарів». 7 грудня Державний секретаріат шляхів сполучення затвердив «Розпорядок про присягу службовців», що мало на меті нормалізувати роботу і забезпечити дисципліну на залізниці. 18 грудня державний секретар судівництва С. Голубович видав розпорядження про виконання «Закону в справах

тернопіль. вулиця 3 мая. 1900-ті

тимчасової організації судів і судівської влади» від 21 листопада та підписав «Розпорядок про державну прокуратуру» і «Розпорядок про печаті, вівіски та орієнтаційні написи судів, державних прокуратур і карних заведень». Постановою Ради Державних Секретарів від 28 грудня 1918 р. внесено смислові зміни в закон «Про тимчасову адміністрацію областей ЗУНР», а також змінено його назву; як «Тимчасовий закон про адміністрацію ЗУНР» він згодом був затверджений сесією УНРади у Станіславі. Прийняття цих документів свідчило про неперервність процесу формування державного права в ЗУНР, сприяло забезпеченню в ній законності і правопорядку.

Були прийняті урядові документи про торгівлю найнеобхіднішими товарами, налагодження державних фінансів і створення фінансової системи, митної служби, регулювання цін тощо. Так, 1 грудня вийшов «Розпорядок Державного Секретаріату про продаж тютюнових фабрикацій». Державний секретаріат фінансів видав 2 грудня «Обіжник у справі цінкових урядів і відділів скарбової сторожі», наступного дня – «Обіжник у справі дирекції скарбових урядів». 9 грудня з'явився «Обіжник у справі роботи скарбових округів». Ця робота, що, за словами дослідника П. Гуцала, мала за мету налагодити товарообіг, врегулювати фінанси, запобігти інфляції, забезпечити поступлення коштів у державну скарбницю³⁸, тривала й надалі.

Опікувалися власті ЗУНР й питаннями охорони здоров'я населення. У грудні 1918 р. усім повітовим комісарам наказано призначити повітових санітарних лікарів, створити санітарні комісії, вжити заходів до відкриття лікарень, поліклінік, аптек³⁹. Необхідність такого кроку, зокрема, засвідчила епідемія плямистого

тифу в Тернополі, яка з особливою силою спалахнула 15 грудня. Завезли її військові німецьких, австрійських та російських частин, які поверталися з фронту, а також колишні полонені. Щодня можна було бачити трупи, які просто викидали з вагонів і залишали на станції. Голодними, виснаженими довгою дорогою, брудними й завошивленими непроханими гостями, які шастали через Тернопіль – одні зі сходу на захід, інші – в протилежний бік, опікувалися «Комітет пань Червоного хреста» та «Жіноча громада» під проводом Антоніни Конрад із роду Бліхар. Міщанки збирали для цієї цілі добровільні грошові пожертви, організували харчування для транзитних військових пасажирів та лікування і догляд хворих. Зокрема, було влаштовано «харчеву станицю» в баракі біля залізниці, а також тимчасові квартири в «Мішанському брацтві», «Українській бурсі», приватних домах⁴⁰.

Невдовзі наплив військових частин, що пересувалися через Тернопіль, припинився, але на їх місце до місцевих лікарень почали привозити з-під Львова поранених українських вояків. Наприкінці січня 1919 р. до Тернополя перевезено кілька великих шпиталів, евакуйованих з Харкова й Києва через наступ російських більшовиків. Вони прибули разом із медичним персоналом та запасом усякого санітарного матеріалу й обладнання.

Та все ж життя налагоджувалося. Крамниці міста, що переважно належали євреям, були відчинені. Харчів вистачало, бракувало лише промислових виробів: тканин, будівельних матеріалів тощо. 20 лютого 1919 р. у місті випустили тернопільські гроші – бони по 20 гривень, які були підписані міськими очільниками Семеном Сидоряком та Станіславом Чикалюком і ходили нарівні з австрійськими кронами⁴¹.

З першого дня перебування в Тернополі уряд ЗУНР постійно займався зовнішньополітичними справами. Найголовнішою з них було об'єднання двох українських республік, що постали по обидва боки Збруча, в єдину державу. Передусім цього вимагало становище ЗУНР, змушеної вести нерівну війну з Польщею. Тому за дорученням Ради Державних Секретарів 23 листопада 1918 р. з Тернополя в Наддніпрянщину виїхала офіційна делегація в складі Лонгіна Цегельського і Дмитра Левицького. 30 листопада вона прибула до ставки Директорії у Фастові, де 1 грудня було укладено Перед-

вступний (попередній) договір про злуку «обох українських держав у одну державну одиницю». Акт злуки було вирішено затвердити на Трудовому конгресі у Києві за участю представницької делегації парламентаріїв та урядовців ЗУНР⁴². Тоді ж було домовлено про якнайшвидше укладання угоди про товарообмін.

До Тернополя галицька делегація поверталася на ешелоні, завантаженому зброєю, спорядженням і продовольством⁴³, а також 10 млн. австрійських корон банкнотами, переданими Директорією урядові ЗУНР на державні потреби⁴⁴. Разом з делегацією до Тернополя, як уже

тернопіль. староство на вулиці міцкевича. 1900-ті

значалося, поїхали досвідчені військовики – генерал М. Омелянович-Павленко, який мав очолити Галицьку армію, і полковник Є. Мишківський.

Після повернення Л. Цегельського і Д. Левицького до Тернополя там упродовж 8–9 грудня велися переговори по узгодженню всіх процедурних питань з новоприбулим представником Директорії УНР Григорієм Сидоренком про злуку обох українських держав. На засіданні 12 грудня Державний Секретаріат ухвалив рішення, що «справа злуки з Україною» має бути розглянута на найближчому засіданні УНРади. На переговори з Директорією УНР до Києва вдруге виїхав Л. Цегельський. 22–23 грудня на спеціальному засіданні уряду стосовно об'єднання було остаточно вирішено «послати делегацію до Києва з метою завершення злуки обох українських республік»⁴⁵. Адже єдина Україна мала більше шансів вистояти в боротьбі за свою державну незалежність.

Важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду ЗУНР у тернопільський період був західний. Через окремих делегатів УНРади, зокрема Василя Панейка, Станіслава Дністрянського, Євгена Левицького, котрі перебували у Відні і з якими підтримувалися сталі зв'язки, робилися спроби для встановлення контактів й укладення торговельних угод з Австрією, Угорщиною, Чехословаччиною. Однак, як вважає П. Гуцал, практичних результатів діяльності цих представників не було. На засіданні 20 грудня Рада Державних Секретарів прийняла рішення вступити в переговори з керівництвом Угорщини щодо укладення угоди про товарообмін, а також обмінятися урядовими запевненнями з Румунією про ненапад.

У цей час припадають і перші контакти уряду ЗУНР з представниками країн Антанти. Так,

13 грудня до Тернополя прибули члени британської місії в румунському місті Ясси капітан Джонстон і поручник Бідерман, щоб в'яснити «відносини і настрої у нашій державі». Відвідав Тернопіль також член французької місії поручник Віллем, але, ймовірно, через непорозуміння був на деякий час інтернований. Щоб залагодити цей конфлікт, Державний Секретаріат направив у Ясси наприкінці грудня свого представника Ярослава Олесницького⁴⁶.

Тим часом уряд ЗУНР дедалі більше схилявся до думки про свій переїзд до Станіслава. Дослідники вважають, що вирішальним чинником було розташування цього міста – майже в центрі контрольованої урядом ЗУНР території. Важливою була і його близькість до нафтоносного Бориславського регіону, де необхідний був постійний контроль держави. Тим більше, що в середині грудня спалахнула урядова криза, пов'язана з причетністю до незаконного продажу нафти голови уряду К. Левицького та державного секретаря Я. Литвиновича. Як наслідок, Раду Державних Секретарів тимчасово очолив уродженець Тернопілля С. Голубович.

На користь перенесення державних органів влади ЗУНР було й те, що Станіслав знаходився ближче до Угорщини і Чехословаччини, з якими треба було налагоджувати міждержавні стосунки і через які підтримувалися зв'язки з іншими західними країнами.

Нагальною ставала й потреба скликання парламенту республіки, засідання якого планувалося провести в Тернополі 20–21 грудня. Тому до повітових комісаріатів було скероване урядове розпорядження з вимогою завершити вибори делегатів УНРади. Однак 17 грудня на засіданні Державного Секретаріату рішення про скликання парламентської сесії скасували.

По-перше, не всі делегати УНРади від повітів були обрані. По-друге, через незадовільне сполучення сесія в Тернополі була би малочисельною. По-третє, ще не було підготовлено рішення про злуку, яке мала ухвалити УНРада. До того ж у Тернополі не знайшлося придатного приміщення для проведення парламентського засідання⁴⁷.

Сукупність вищенаведених факторів привела до того, що 31 грудня 1918 р. уряд спеціальним поїздом переїхав до Станислава. Останні урядові установи покинули Тернопіль 2 січня 1919 р.⁴⁸

Отже, в тернопільський період своєї діяльності Рада Державних Секретарів ЗУНР здійс-

нила низку важливих заходів щодо формування Галицької армії, прийняття законодавчих актів та встановлення правопорядку в державі, економічних перетворень, пошуку зовнішньополітичних пріоритетів. Саме в Тернополі були вироблені умови і прийнято принципове рішення про злуку ЗУНР та УНР.

¹ Гуцал П. Тернопіль – місто столичне // Рада. – 2005. – № 10. – С. 57.

² Бузейчук В. З історії українського літературознавства: Андрій Васильович Музичка // <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/buzeychuk/a2326>; Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність / Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима

тернопіль. вулиця міцкевича. 1900-ті

емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С. 54.

³ Див.: Отець Василь Кузьма // <http://www.kapelanstvo.com.ua>; *Матейко Р.* Галицькі лицарі волі. – Тернопіль, 2002. – С. 77–78.

⁴ *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність... – С. 55; *Лучанко Г.* Тернопільці обороняють Київ (Спомин) / Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С. 74.

⁵ Див.: *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність... – С. 55; *Отець Василь Кузьма...*; *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 1.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 310–311, 464.

⁶ *Дуда І.* Тернопіль. 1914–1920 // *Регіональний річник Тернополя.* – Тернопіль, 1995. – С. 25–26; *Бойцун Л.* Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. – Тернопіль, 2005. – С. 120; *Лучанко Г.* Тернопільці обороняють Київ... – С. 74.

⁷ Постанова Української Національної Ради: Проголошення Української держави на українських областях Австрії і Угорщини. 19 жовтня 1918 р. / *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 1.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 181.

⁸ Відозва Української Національної Ради «Український народе!» 1 листопада 1918 р. / *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали...* – С. 245; *Програмове звернення Української Національної Ради: «Український народе!» 5 листопада 1918 р.* / *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали...* – С. 336–337.

⁹ *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 2.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – С. 37; *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект // *Галичина.* – Івано-Франківськ. – 2006–2007. – Вип. 12–13. – С. 28.

¹⁰ *Дуда І.* Тернопіль. 1914–1920... – С. 25.

¹¹ Ще одно слово остороги // *Український Голос.* – Тернопіль. – 1918. – 30 падолиста.

¹² *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність... – С. 56.

¹³ *Гуцал П.* Тернопіль – місто столицне.. – С. 57; *Гуцал П., Півторак Р.* Уряд ЗУНР у Тернополі // *Регіональний річник Тернополя.* – Тернопіль, 2002. – С. 117–118.

¹⁴ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року) // *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія.* – Тернопіль, 2006. – Вип. 3. – С. 39; *Гуцал П.* Тернопіль – місто столицне... – С. 57.

¹⁵ *Гуцал П.* Тернопіль – місто столицне... – С. 59.

¹⁶ *Бойцун Л.* Тернопіль у плинні літ... – С. 65, 162; *Окаринський В.* Тернопіль – столиця // *Тернопільська газета.* – 2003. – 28 серп.; *Гуцал П., Півторак Р.* Уряд ЗУНР у Тернополі... – С. 118.

¹⁷ *Гуцал П., Півторак Р.* Уряд ЗУНР у Тернополі... – С. 118.

¹⁸ Република. – Станиславів. – 1919. – 1 березня.

¹⁹ *Курдидик А.* Пам'ятаю Тернопіль 1918–1919 років // *Альманах УНС. – Джерзі Ситі – Нью Йорк: Видавництво «Свобода», 1996.* – С. 64–65.

²⁰ Цит. за: *Матейко Р.* Галицькі лицарі волі... – С. 78.

²¹ *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність... – С. 56.

²² *Дуда І.* Тернопіль. 1914–1920... – С. 26; *Окаринський В.* Тернопіль – столиця...

²³ *Бойцун Л.* Тернопіль у плинні літ... – С. 64.

²⁴ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 39–40.

²⁵ *Бойцун Л.* Тернопіль у плинні літ... – С. 65; *Гуцал П., Півторак Р.* Уряд ЗУНР у Тернополі... – С. 118.

²⁶ *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність... – С. 57; *Курдидик А.* Пам'ятаю Тернопіль 1918–1919 років... – С. 64.

²⁷ *Бойцун Л.* Тернопіль у плінні літ... – С. 65; *Гуцал П., Півторак Р.* Уряд ЗУНР у Тернополі... – С. 118–119.

²⁸ *Дуда І.* Тернопіль. 1914–1920... – С. 26; *Лучанко Г.* Тернопільці обороняють Київ... – С. 74–75.

²⁹ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західноукраїнської Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 40.

³⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів–Івано-Франківськ, 2008. – С. 254.

³¹ *Олежко А.* Геополітичні й технічні умови виникнення військово-повітряних сил Польщі та ЗУНР і їх застосування у ході боїв у Галичині на межі 1918-1919 рр. // Наукові праці Чорноморського де-

ржавного університету імені Петра Могили. Політологія. – Миколаїв, 2008. – Вип. 41, т. 54. – С. 71; *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західноукраїнської Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 39–40.

³² *Олежко А.* Геополітичні й технічні умови виникнення військово-повітряних сил Польщі та ЗУНР... – С. 54.

³³ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія... – С. 254.

³⁴ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західноукраїнської Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 40, 41.

Tarnopol - Plac Sobieski
Тернопіль - площа Собєського

³⁵ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ллюстрована історія... – С. 173; *Окаринський В.* Тернопіль – столиця...

³⁶ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 40–41.

³⁷ Обіжник до державних повітових комісарів // Український Голос. – Тернопіль. – 1918. – 3 груд.

³⁸ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 41–42; *Зазив // Український Голос.* – Тернопіль. – 1918. – 3 груд.; *Гуцал П.* Тернопіль – місто столицне... – С. 58.

³⁹ *Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А.* Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. – Коломия, 1993. – С. 81

⁴⁰ *Курдидик А.* Пам'ятаю Тернопіль 1918–1919 років... – С. 70; *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність... – С. 55–56; *Дуда І.* Тернопіль. 1914–1920... – С. 26.

⁴¹ *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність... – С. 55, 56, 57; *Курдидик А.* Пам'ятаю Тернопіль 1918–1919 років... – С. 65

⁴² *Литвин В.* Єдність нації // Голос України. – 2006. – 24 січ.

⁴³ *Литвин В.* Єдність нації // Голос України. – 2006. – 24 січ.

⁴⁴ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 42.

⁴⁵ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 42.

⁴⁶ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 42–43; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 2... – С. 53–55.

⁴⁷ *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року)... – С. 43; Західно-Ук-

раїнська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 2... – С. 52–53.

⁴⁸ *Бойцун Л.* Тернопіль у плинні літ... – С. 181.

Література

1. *Бармак М., Бармак О.* Наш край – Тернопільщина. – Тернопіль, 1997. – 168 с.

2. *Бойцун Л.* Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. – Тернопіль, 2005. – 392 с.

3. *Бойцун Л.* Як Тернополлю судилося двічі бути столицею // Місто. – 2006. – 1 берез.

4. *Бузейчук В.* З історії українського літературознавства: Андрій Васильович Музичка // <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/buzeychuk/a2326>

5. Відозва Української Національної Ради «Український народ!» 1 листопада 1918 р. / Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 244–246.

6. Возвращенные имена. Северо-Запад России // <http://visz.nlr.ru/index.html>

7. *Гамуляк В.* Тернопіль у боротьбі за державність / Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С. 52–64.

8. *Гуцал П.* Рада Державних Секретарів Західно-української Народної Республіки у Тернополі (листопад-грудень 1918 року) // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2006. – Вип. 3. – С. 37–44.

9. *Гуцал П.* Тернопіль – місто столицне // Рада. – 2005. – № 10. – С. 57–60.

10. *Гуцал П., Півторак Р.* Уряд ЗУНР у Тернополі // Регіональний річник Тернополя. – Тернопіль, 2002. – С. 117–119.

11. *Дуда І.* Тернопіль. 1914–1920 // Регіональний річник Тернополя. – Тернопіль, 1995. – С. 24–30.

12. *Зазив // Український Голос.* – Тернопіль. – 1918. – 3 груд.

13. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 584 с.

14. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 2. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 712 с.

15. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів–Івано-Франківськ, 2008. – 524 с.: іл.

16. *Кравченко О.* Українська церковна громада в Тернополі / Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С. 13–41.

17. *Кугутяк М.* Галичина: Сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

18. *Курдидик А.* Пам'ятаю Тернопіль 1918–1919 років // Альманах УНС. – Джерзі Ситі – Нью Йорк: Видавництво «Свобода», 1996. – С. 62–71.

19. *Лазарович М.* Тернопільський період діяльності уряду ЗУНР // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. / Ред. кол. Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. – С. 220–229.

20. *Литвин В.* Єдність нації // Голос України. – 2006. – 24 січ.

21. *Литвин М. Р., Науменко К. С.* Історія ЗУНР. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ; Видавничка фірма «ОЛП», 1995. – 368 с.

22. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ; Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
23. *Лісна І.* Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.). Монографія. – Тернопіль, 2001. – 92 с.
24. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2000 рік: Бібліографічний довідник / Уклад. М. Друневич, Н. Іванко; ред. Г. Моліцька. – Т.: Підручники і посібники, 1999.
25. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2001 рік: Бібліографічний список / Уклад. М. Друневич; ред. Г. Моліцька. – Т.: Підручники і посібники, 2000.
26. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2003 рік: Бібліографічний список / Уклад. М. Друневич; ред. Г. Моліцька. – Т.: Підручники і посібники, 2002.
27. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2004 рік: Бібліографічний список / Уклад. М. Друневич; ред. Г. Моліцька. – Т.: Підручники і посібники, 2003.
28. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2005 рік: Бібліографічний список / Уклад. М. Друневич; ред. Г. Моліцька. – Т.: Підручники і посібники, 2004.
29. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2006 рік: Бібліографічний покажчик / Уклад. М. Друневич. – Т.: Підручники і посібники, 2005. – 128 с.
30. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2007 рік: Бібліографічний покажчик / Уклад. М. Друневич; ред. Г. Жовтко. – Т.: Підручники і посібники, 2006. – 160 с.
31. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2008 рік: Бібліографічний покажчик / Уклад. М. Друневич; ред. Г. Жовтко. – Т.: Підручники і посібники, 2008. – 144 с.
32. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2009 рік: Бібліографічний покажчик / Уклад. М. Друневич; ред. О. Раскіна, Г. Жовтко. – Т.: Підручники і посібники, 2009. – 128 с.
33. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 2010 рік: Бібліографічний покажчик / уклад. М. Друневич; ред. О. Раскіна. – Т.: Підручники і посібники, 2009. – 112 с.
34. *Лучанко Г.* Тернопільці обороняють Київ (Спомин) / Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – С. 73–79.
35. *Макарчук С.* Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
36. *Матейко Р.* Галицькі лицарі волі. – Тернопіль, 2002. – 151 с.
37. Обіжник до державних повітових комісарів // Український Голос. – Тернопіль. – 1918. – 3 груд.
38. *Окаринський В.* Тернопіль – столиця // Тернопільська газета. – 2003. – 28 серп.
39. *Олежко А.* Геополітичні й технічні умови виникнення військово-повітряних сил Польщі та ЗУНР і їх застосування у ході боїв у Галичині на межі 1918–1919 рр. // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Політологія. – Миколаїв, 2008. – Вип. 41, т. 54. – С. 64–71.
40. Отець Василь Кузьма // <http://www.kapelanstvo.com.ua>
41. *Павлишин О.* Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект // Галичина. – Івано-Франківськ. – 2006–2007. – Вип. 12–13. – С. 27–48.
42. Поіменний «Мартиролог» національних героїв України, які полягли в боротьбі за незалежність і свободу // <http://www.martyrology.netfirms.com/people02b02uk.htm>
43. Постанова Української Національної Ради: Проголошення Української держави на українських областях Австрії і Угорщини. 19 жовтня 1918 р. / Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Том 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 180–181.
44. Програмове звернення Української Національної Ради: «Український народ!» 5 листопада 1918 р. / Західно-Українська Народна Республіка.

1918–1923. Документи і матеріали. Том 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 336–337.

45. Республіка. – Станиславів. – 1919. – 1 березня.

46. Розпорядок Державного Секретаріату Західно-Української Народної Республіки про впровадження доразових судів // Український Голос. – 1918. – Ч. 11. – 3 груд.

47. Розпорядок Державного Секретаріату Західно-Української Народної Республіки про часове підчинення цивільних осіб під військово-судівництво // Український Голос. – Тернопіль. – 1918. – 3 груд.

48. *Сливка П.* Листопадовий зрив: 80 літ тому // Тернопільська газета. – 1998. – 29 жовт.

49. *Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А.* Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. – Коломия, 1993. – 120 с.

50. Український Голос. – Тернопіль. – 1918. – 3 груд.

51. *Чернявський В.* Наш Збараж / Збаражчина. Збірник статей і матеріалів / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Комісія регіональних дослідів і публікацій. Український архів. Т. XVII / Редакційна колегія: А. Батюк, Г. Ничка, Р. Осінчук та ін. – Торонто: Накладом Об'єднання Збаражан Америки і Канади, б. р. – С. 499–500.

52. Ще одно слово остороги // Український Голос. – Тернопіль. – 1918. – 30 листопада.

тернопіль. ріг вулиці тарновського. 1900-ті